

Anneke Brassinga

Steikzwulle sweipels

Over de noodzaak van literair vertalen

Anneke Brassinga (1948), is dichtster, prozaïst en vertaler. Zij vertaalde o.a. Vladimir Nabokov, Oscar Wilde en Sylvia Plath. In 1978 werd De gave, haar vertaling van The Gift van Nabokov, geëerd met de Martinus Nijhoffprijs, die zij uit protest tegen eerder beleid van de jury weigerde in ontvangst te nemen. In 2008 ontving zij voor haar gehele oeuvre de Constantijn Huygensprijs. In 2015 werd zij gekroond met Nederlands belangrijkste literaire onderscheiding, de P.C. Hooft-prijs. ‘Steikzwulle sweipels. Over de noodzaak van literair vertalen’ hield ze als lezing bij de startbijeenkomst van de Utrechtse Master Literair Vertalen i.o. op 10 juni 2010. De lezing verscheen in boekvorm bij AFdH Uitgevers en werd in 2015 opgenomen in haar essaybundel Grondstoffen (De Bezige Bij).

Steikzwulle sweipels

Over de noodzaak van literair vertalen

Er is geloof ik niemand die eraan twijfelt of pianospelen te leren is, schilderen, wegen waterbouw, rechtspreken, met encyclopedieën langs de deuren gaan. Al die dingen gebeuren, elk van die vakken heeft als minimale eis dat je moet weten, moet leren, hoe je het doet. Praten daarentegen is geen vak, want niemand van ons herinnert zich hoe hij het heeft geleerd, als brabbelende baby.

De taal is van allemaal. Als je geboren wordt, is de wereld er al boordevol mee. Dat is het probleem van de literaire vertalers: iedereen denkt er verstand van te hebben – wat in zekere zin ook zo is – en daarom heeft er tegen hun werk altijd onbekommerd wantrouwen geheerst. Want wat doen die lieden met ons bezit, onze taal? Misschien heeft juist die argwaan de vertalers zo scrupuleus, nauwgezet en deemoedig gemaakt.

Grote geesten hebben vaak met graagte beweerd dat literair vertalen eigenlijk schandalig is. Hoor bijvoorbeeld Schopenhauer oreren over ‘das notwendig Mangelhafte aller Übersetzungen’, want, zegt hij, hoe kun je het Duitse ‘stehen’ in het Frans weergeven als ‘être debout’? Tussen wie staat en wie overeind is liggen immers werelden van verschil, onverenigbare denkbeelden over de verticale mens? ‘Eine Bibliothek von Übersetzungen’, beweert hij, ‘gleich einer Gemäldegalerie von Kopien.’ Vertalingen zijn cichorei, surrogaatkoffie voor arme sloebbers. En dan zwijg ik nog over de aloude verwensing ‘traduttori, traditori’.

De enige zinnige opmerking die ik ooit in dezen heb gelezen, was van Franz Rosenzweig: ‘Übersetzen kann nur, wer von der Unmöglichkeit innig überzeugt ist – und zwar nicht von der Unmöglichkeit des Übersetzens überhaupt, sondern von der Unmöglichkeit dieser bestimmten Übersetzung, zu der er sich anschickt.’ Ja, nogal wiesdes – dat is dezelfde onmogelijkheid die een pianist moet voelen als hij zich ertoe zet, het tweede pianoconcert van Prokofjev in te gaan studeren. Een besef van vermetelheid dat de moed geeft om je eigen vermogens te gaan tarten.

Nu er vandaag een nieuwe opleiding voor literair vertalers wordt gestart, sta ik hier om de prangende vraag te beantwoorden ‘of je het wel kunt leren’. Zo nee, waarom het toch zal moeten, zo ja, hoe dan? Gelukkig heb ik een getuigschrift van het in de nacht der tijden verdonkeremaande Instituut voor Vertaalkunde van de Universiteit van Amsterdam. Ik kan u dus met de hand op het hart verzekeren dat het te leren is.

Toen, in de gelukkige beginjaren van dat instituut, vroeg zelfs niemand zich dat af. Het waren de jaren zestig. Wat er aan methodiek ontbrak, werd goedge maakt met inzet en vlijt. De opleiding was een initiatief van het bedrijfsleven, onze directeur mijnheer Citroen zat misschien wel in de chemie. Maar bijna al onze leermeesters waren literair vertaler, ze waren bevlogen, optimistisch; voor een klasje van tien stonden ze met zijn tien klaar. Veertig uur college in de week, syntactische

gymnastiek, Nederlandse taalbeheersing, rijmacrobatiek, zorgvuldigheid, discipline, zoekvaardigheid, af en toe wat fonemen en morfemen.

Het voorrecht van een opleiding is dat je dom mag zijn, fouten mag maken om erachter te komen of het fouten zijn, en dat je in die paar jaren leergierig mag zijn zonder de schijn te hoeven wekken, al bij voorbaat aan enige eis van rendement te voldoen. Twijfelen, wikken en wegen, woorden duizend maal om en om draaien en hun aangrenzend terrein van hele en halve synoniemen afstropen, kiezen en dan toch nog gehoor geven aan een vondst, dat kun je leren; net zoals je kunt leren dat het lucratief is, steeds op zoek te blijven naar de juiste plaats voor het juiste woord, naar een goed geknede, veerkrachtige zin, naar de mooiste frasering van een passage. Vertalen is een vorm van literatuur waarin de restrictie, de formele dwang, ongelooflijk productief kan werken.

Tot welke hoogten je door de restrictie kunt stijgen, heeft Guido van de Wiel laten zien in zijn vertaling 't *Manco*, van Perecs e-loze roman *La disparition*. Dat gaat dan zo:

‘Vol lof staar ik naar dat idioom dat ondanks 't marginaal vocabularium toch krachtig blijft, (...). Op 't laatst snap ik uit wat voor dwangbuis, uit wat voor dictatoriaal oogpunt dit drama ontstaan is. Wat daar staat is ontstaan als 'n gril, uit hoop op niks: totaal opgaand in zijn opwinding voor dat onnavolgbaar misbaar, waardoor d'r 'n afwijking ontstaat van 't vaststaand pad; waarin 'n hoop taal zo raak, zo normaal, zo gangbaar klinkt; toont dat symbool zich pas op zijn smalst als 't door 't oog van 'n naald kruipt, waardoor d'r wat duns, wat fijns, wat spitsvondigs ontstaat, zodat 't billijk wordt wat daar staat. Zó staat aantoonbaar haaks op onzichtbaar, zo komt vrijdom voort uit vormdwang, zo komt 'n fantasmagorisch inzicht vrij, waarin 'n ondoorzichtig rookgordijn plaatsmaakt voor 'n zonnig uitzicht!’

Wij behielpen ons, om de contrainte onder de knie te krijgen, met de *Voetreis naar Rome* van Bertus Aafjes, die we onder aanvoering van een docent een vol jaar lang in het Engels zaten te vertalen: ‘Wij gaan aan een der zuilen zitten,/ met nevens ons een liter wijn,/ trotseren lachende de hitte/ en kijken naar het sneeuwen plein.’ Het was een barre tocht vol oubollig rijm en stampend metrum; maar onze volharding is me als lichtend voorbeeld altijd bijgebleven. Van het uiteindelijk resultaat rest geen snipper.

Misschien is het aardige van literair vertalen dat je het nooit leert, zoals je ook nooit leert leven maar altijd blijft leren leven. Want in het onophoudelijk proberen schuilt de glans van het ooit-zullen-kunnen: het symfonische van de taal weer kunnen geven, van alle mogelijke betekenis- of evocatiedragende, tegenstrijdige, elkaar over en weer de wind uit de zeilen nemende noties, constructies, klanken en stilten, heffingen, allusies en metaforen.

Een literair vertaler is van nature autodidact. Wat hij maakt, is steeds opnieuw eenmalig. Des te belangrijker is het, dat hij goed geschoold is, een overvloed aan

kennis en vaardigheden bezit. En aangezien vertaalde teksten het leeuwendeel uitmaken van onze literaire cultuur, is het absurd en onzinnig te denken dat een academische opleiding voor dit vak *niet* nuttig, nodig en onmisbaar is. Omwille van de taalvaardigheid, omwille van het contextuele denken – ieder literair werk heeft nu eenmaal een plaats en tijd van herkomst – omwille van het intertekstuele denken – want elke tekst is als een spons doordrenkt van voorafgaande teksten – omwille van de goede omgang met naslagwerken in alle soorten en maten – en ook, om een soort voeling te krijgen met de taal als substantie, als levende grondstof.

Taal is een van de mythische gegevens die de mens nog aankleven. Hoe we leren praten, vergeten we, maar iedereen die als kind heeft leren lezen, weet nog hoe veel dat betekent, hoe je door het lezen bevrijd raakte uit de brute onmiddellijkheid van de regenachtige zondag, het ouderlijk gezag, hoe je de ogen werden geopend voor het innerlijke beleven. Dat zegt iets over de taal als substantie, los van de inhoud, want de kick van het lezen was vele malen groter dan de spanning van het verhaal. Wat je als kind lijkt te voelen bij de eerste woorden die je leest, is hun kracht en geladenheid.

De Russische dichter en vertaler Mandelstam heeft daar iets over gezegd. Het gaat over Dante, maar ik ben zo vrij zijn woorden wat ruimer op te vatten.

‘De taal van grote dichtkunst is geologisch gelaagd en gekleurd. De materiële structuur ervan is oneindig zwaarwegender dan het veelgeroemd plastische, het sculpturale ervan.

Stel u voor een monument, van graniet of marmer, met een symboliek die niet beoogt een paard of ruiter uit te beelden, maar die de innerlijke structuur van het marmer of graniet aan het licht wil brengen. Met andere woorden: stel u voor een granieten monument, opgericht ter ere van het graniet, om als het ware de idee *graniet* te openbaren – dan heeft u er een voorstelling van, hoe in grote literatuur vorm en inhoud verweven kunnen zijn.’

Mandelstam zegt ook nog:

‘Een woord is een stralenbundel. Betekenis straalt er in allerlei richtingen uit op, in plaats van naar dat ene, geautoriseerde punt toe te snellen. Brengen we het woord *zon* uit, dan maken we een enorme reis – die we zo gewend zijn dat we erbij lijken te slapen. Het verschil tussen poëzie en het werktuiglijk spreken is nu juist dat de poëzie ons middenin het woord wakker schudt, daar waar het veel verder reikt dan we dachten; zodat we ons herinneren dat de woorden met ons onderweg zijn, als we ze uitspreken.’

Mandelstam doelt, ik zeg het maar even, niet op een ruimtereis naar de zon, maar op al de ambiguïteiten, antiquiteiten, nuances, allegorische echo's, en misschien zelfs de sensaties in tong, lippen en mondholte. Geen woord is oorspronkelijk en toch is het altijd nieuw. Lees een verhaal van Kafka bijvoorbeeld – en je voelt meteen wat

Mandelstam bedoelt: de woorden zijn geladen met acute presentie en tegelijkertijd zijn ze zwaar als een eindeloos verleden, zwaar als graniet.

Rilke gaat nog een eind verder dan Mandelstam, in een brief uit 1922, vlak na de voltooiing van de *Elegieën* en de *Sonnetten aan Orpheus*:

‘Kein Wort im Gedicht (ich meine hier jedes *und* oder *der, das, die*) ist identisch mit dem gleichlautenden Gebrauchs- und Konversationsworte; die reinere Gesetzmäßigkeit, die Konstellation, die es im Vers oder in künstlerischer Prosa einnimmt, verändert es bis zu in den Kern seiner Natur, macht es nutzlos, unbrauchbar für den bloßen Umgang, unberührbar und bleibend: eine Verwandlung”

– een alchemistische transformatie.

Dat is het soort woorden waar een literair vertaler mee te stellen heeft: taal om onder gebukt te gaan, beladen met karrenvrachten connotaties en geschiedenis, taal die zelfs het woordje *und* nieuw en ongehoord maakt – en dat terwijl de rest van de welbespraakte wereld maar wat aanrotzooit, met kreten als: ‘Ik winkel dus ik ben.’

Kortom, als ze niet oppassen staan vertalers voor gek, met hun onvoorwaardelijke toewijding aan de tekst, zolang ze die onderhanden hebben.

Voorwaarde voor een echte herschepping is de opschorting van tegenspraak, die de normale vorm van dialoog is. Je moet op zijn minst tijdelijk geloven in wat er staat – en ook dat kun je trainen in een opleiding. Het is daarbij nuttig een soort notie te ontwikkelen van taal als *Ding an sich*, los van iedere vorm van inhoud. Taal niet als voertuig, maar als een zee of dampkring waar de mensheid in dobberet. Taal als iets wat, zoals Walter Benjamin het zegt, zichzelf uitsprekt en dat daarnaast zo vriendelijk is onze mededelingen onderdak te bieden. Hoe ver het gaan kan, als die vriendelijkheid ontbreekt, lees ik nu in het kort voor:

‘Steikzwulle sweipels jargjes drotsmojouke. Stoochel durliok vlatpreuzel swokke hijprumfstigmoek siembes listenporg aast groozampe jipereffe swam. Kilpdredde sneukels dimioopt largbraze tiegmoestel dreffe penkwerdse grundwubbe soekooi druimheuze lilwamp knaust. Smoof dolge kiemperuus ielzedree hoosopse smilf aelebuif kwiimbaul ripte niksir horgemenk swempe tuulje zwef bemmereel suirel nilp. (...) Steurx lemzek fnierpels wauster.’

Hier is de taal volledig in zichzelf opgegaan. De titel van de 15.000 woorden tellende tekst is – hoe kan het ook anders – *Kort verslag van de gebeurtenissen*, geschreven door Huvmuk Beptel, alter ego van de dichter Louis Lehmann. Ik wil u zijn slotsom niet onthouden:

‘Wrilgri kloenderaul zwers relmenal kwift olbovers jalnikrunna liermei grellek wurnze lorf grenkebbe neuves wuttu olgs.’

Het zou geweldig zijn, zo'n tekst te kunnen vertalen vanuit een totaal geabstraheerd inzicht in de taal. Vandaar, dat ik tijdens mijn overigens voortreffelijke opleiding meer kans had willen hebben om me te verdiepen in wat er over taal en vertalen is geschreven door om maar wat te noemen – Walter Benjamin, Luther, George Steiner, Schleiermacher, Hofstadter, Larbaud – er zijn door de eeuwen heen vanuit de praktijk en de leunstoel gedachten over geformuleerd, die de moeite waard zijn en op zijn minst helpen beseffen dat je als vertaler eenzaam maar niet alleen bent. Een zeker inzicht in het verwonderlijke van de taal maakt het ploeteren lichter, net zoals wanneer je weet dat de heilige Hiëronymus, toen hij 1630 jaar geleden met de Vulgaat aan het worstelen was, al verzuchtte: ‘Het is een zware taak, in een vertaling de gelukkige woordkeus en de schoonheid ongeschonden te bewaren. Een zeker woord heeft een bepaalde gedachte krachtig uitgedrukt; mijzelf ontbreekt het aan een woord om de bedoelde betekenis mee over te brengen; en al zoekend naar een manier om er recht aan te doen, maak ik vaak lange omzwervingen, om maar een heel klein stukje te vorderen op mijn reis...’

Vertalen is dan wel niet het oudste beroep van de wereld, maar veel zal het niet schelen. En de stem van Hiëronymus, even bescheiden als venerabel, geeft al met grote stelligheid een moreel gewicht aan het werk: streven naar volmaaktheid, minder uit persoonlijke ambitie dan in dienst van het werk zelf. Dat zeggen politici ook – maar iedereen weet, dat zij politici zijn.

En zeker nu, net na de verkiezingscampagnes met al hun armetierige retoriek over leiderschap, verruimde koopkracht voor heringetreden bijstandsmoeders, en de op zaken te stellen orde, juist nu is het ongelooflijk verblijdend dat in deze nieuwe master-opleiding een intellectueel doordachte vorm van taalverkeer zal worden gevoed en onderbouwd, als vreedzaam wapen tegen het gooi- en smijtwerk met de taal, tegen de ontluistering die altijd en overal iedere beschaving bedreigt. Literatuur is immers niet alleen hoog spel, maar ook kritiek. En juist in het literair vertalen blijft de diversiteit klinken, van mensen, van morele dilemma's, machtsconflicten, verlangens. Zoals immigratie een cultuur verrijkt, zo wordt een taal rijker van vertalingen: hij moet zich oprekken, zich elastisch maken, om vreemde elementen en structuren in zich op te nemen, exotische beeldspraak te assimileren.

Lezen, zeggen ze, prikkelt het inlevend vermogen oftewel de empathie; de verbeeldingskracht van fictie maakt ons vatbaarder voor compassie en kritische reflectie. Het klinkt *erg* optimistisch, maar af en toe is er misschien een greintje van waar – dat is al heel wat.

Literair vertalen, heeft Susan Sontag eens gezegd, is vóór alles een ethische noodzaak, die de rol van de literatuur zelf spiegelt en voortzet – de noodzaak, het besef veilig te stellen én te verdiepen, dat andere mensen, mensen die anders zijn dan wij, echt bestaan.

Mij dunkt, voor dat besef hoef je maar uit het raam te kijken; ik zou eerder denken dat mensen, al lezende, zichzelf en hun eigen belang vergeten, voor even, zodat ze wat minder gewapend in het leven komen te staan.

In *Die Aufgabe des Übersetzters* stelt Walter Benjamin de taal boven de mens. Hij heeft dan al eerder, in *Über Sprache überhaupt*, uiteengezet hoe God, na de scheppende logos te hebben gepleegd, de mens uit aarde kneedt en hem de adem en daarmee de spraak inblaast. Taal – een godsgeschenk. Weliswaar is er na de zondeval een veelheid van talen ontstaan, maar dankzij de vertalers groeien die allengs toe naar een ‘reine sprache’, een zuivere taal, een taal der talen, waarin een origineel de werkelijkheid waar het naar verwijst, verhelderd ziet in de vertaling. *Pain* en *Brot* verwijzen naar hetzelfde, en door naast elkaar te bestaan, verruimen ze de hoeveelheid mogelijke manieren van zeggen. In een origineel zijn taal en inhoud min of meer één, als vrucht en schil; in een vertaling gaat de inhoud, zegt Benjamin, gehuld in een wijdgeplooid koningsmantel. Dat geeft een andere dimensie – alsof er voorbij de verschillende talen één mogelijke bestaat, die ze onderling verruimt en verzoent. De enige taal van de waarheid, de ware taal, ligt volgens Walter Benjamin verscholen in de vertalingen. De schrijver dwaalt in het bos van de eigen woorden, de vertaler staat hoog, op een uitzichtpunt. (Benjamin lezen is óók heel goed voor je beeldspraak.)

Vertaling en origineel zijn voor hem als twee scherven van een stukgevalen aarden vat, die aaneen moeten passen om samen een scherf te vormen van een grotere taal. Louis Lehmann is niet voor niets archeoloog, scherfdelver. Voor zijn taalscherven zijn alleen nog niet de bijpassende vertaalscherven gevonden. Een vertaling moet volgens Benjamin niet als een origineel te lezen zijn. De ware vertaling is doorschijnend, en laat de ‘reine Sprache’, als het ware door het eigen medium versterkt, des te stralender uit het origineel oplichten. De daarin opgesloten zuivere taal is dan bevrijd door de herdichting.

Het ontroerende van Benjamins gedachte is, dat hij de vertalers verheft – van dienstbare koelies tot scheppende krachten. En zo zullen Vondel en Ida Gerhardt, toen zij op een paar eeuwen afstand dezelfde *Georgica* van Vergilius vertaalden, zich ook hebben gevoeld – zo voelen zich, mag ik hopen, ook al de vertalers hier in de zaal – als scheppers van ruimte. In de literatuur bestaat geen tijd, en tegelijkertijd is alles er historisch – de ruimte van Petrarca is vorig jaar door Peter Verstegen heropend. We wachten nog af, hoe dat doorwerkt in de Nederlandse poëzie. Het is maar een voorbeeld.

Het is niet nodig, elke dag doordrongen te zijn van verheven vertalersgedachtegoed – maar om vertalen te leren, lijkt het mij heel nuttig als je van docenten een vorm van vertaalgeschiedenis krijgt aangedragen, compleet met losse opmerkingen zoals die van Erasmus in een brief uit 1507, over zijn vertaling van een stuk van Euripides: ‘Wel leek het mij goed, wat minder slaafs de tekst te volgen dan vroeger, juist om daardoor dichter bij het origineel te blijven.’ Voor zo'n mooie, paradoxale formulering zou je hem liefst een collegiaal schouderklopje geven, – en bovendien, het aardige is

dat de correspondentie van Erasmus sinds 2004 wordt vertaald in het door hem vermoedelijk verfoeide Nederlands.

Gelukkig het land waar vertalers leven, gelukkig het land waar je vertalen kunt leren.